
JÓKAI IDŐSZERŰSÉGE

I. rész

ADAMIKNÉ JÁSZÓ ANNA

TARTALMI ÖSSZEFOGLALÓ

Jókai Mór (1825 – 1904), nemzeti irodalmunk központi alakjának megítélése az irodalomtudományban indokolatlanul negatív. Jókai életművének lefokozása a tudományban jórészt előítéleteken nyugszik. Ez az előítéletes felfogás a tudomány területéről leszivárgott a közoktatásba. Jókai háttérbe szorult a Nemzeti alaptantervben, és az érettségi tételek közül is kimaradhat. A tanulmány célja ezen előítéletek cáfolása, bemutatva Jókai írásművészetének értékeit a következő témákban: 1. a romantika és a realizmus kérdése, 2. történelmi múltunk regényeiben és elbeszéléseiben, 3. retorikai műveltsége, 4. stílusművészete, 5. társadalomképe és általános megítélése.

ANNA ADAMIK JÁSZÓ: JÓKAI'S MODERNITY. PART I.

Mór Jókai (1825-1904), who is a central figure of Hungarian literature is gratuitously underestimated in literary science. The degradation of his life-work in literary science rests on prejudices. This kind of degradation of literary science gradually infiltrated public education. Jókai is relegated to the background in the National Curriculum, and can be omitted from the examination for GCE. The aim of this study is to refute the prejudice, describing the worth of his literary work in the following topics: 1. Question romantics and realism, 2. Hungarian history in his romans and short stories, 3. rhetorical education, 4. as a master of style, 5. his image of society and generally received opinions of him.

Nagyon fáj Jókai lefokozása a Nemzeti alaptantervben (Nat). Sért mint egyént, mert kizárják egyik kedves szerzőmet, sért mint közösségi embert, mert megfosztják a fiatalságot nemzeti múltunk nagy krónikásától. Előítéletek alapján. Az előítéletek pedig több helyről is származnak. Elsősorban „felsőbb körökből”, a „tudomány” fellegvárából, azután lassan-lassan leszivárogtak az „alsóbb körökbe”, a tanártársadalomba. Ezekkel az előítéletekkel szeretnék most leszámolni, abban a reményben, hogy talán meg lehet fordítani a közelekedést.

Jókai regényírói módszeréről hosszasan ír Nagy Miklós a „spenót”-ban (*A magyar irodalom története*. IV. Szerk. Sőtér István, Akadémiai K. 1965, 314. kk.), címszavakban a következőket: művészete a romantika és a realizmus sajátos ötvözete; fogalommá vált heroszai kivételes testi-lelki tulajdonságokkal vannak felruházva, egyszerű, néhány vonásra redukált lelki életet élnek; arcképcsarnokából nem hiányoznak a realiztikus figurák sem; anekdotizmusát már-már a tervszerű kuriózumkeresés jellemzi; írói világának mindvégig középpontjában áll a mese; jelentős szerepet kap műveiben a bűnügy, mint általában a romantikában; párhuzamos meseszálakat sző; a meseszálakat nagy tömegjelenetekkel fogja egybe; regényei általában néhány esztendőttől ölelnek fel; regényeinek terjedelme fokozatosan növekedett.

Ezek a megállapítások átmentek a tankönyvekbe, a Jókai-életművet meglehetősen sablonosan tanítottuk annak idején az 1970-es években, és valószínűleg sablonosan tanítják ma is, némi elnéző szelídséggel: jó-jó, ő volt a nagy mesemondó, de nem igazi nagyság, mert akkor írt romantikus műveket, amikor Balzacék már megteremtették a realizmust, a nagy oroszok a lélektani regényt, és a dezillúzió volt divatban. Életművét mindig valamilyen más platformról kritizálták, bizony preconcepciósan – Gyulaitól és Péterfytól kezdve máig –, és soha nem tekintették őt annak, ami: sajátos világot teremtő, sajátos stílust teremtő, utánozhatatlan zseninek. Utolsó korszakát hanyatlásnak ítéli szinte minden kézikönyv, pedig ez volt a kísérletezés kora: öreg fejjel is képes volt megújulni.

Olyannyira lefokozták mára Jókait, hogy a legújabb Nat-ban már nem is kell egész életművét tanítani annak az írónak, aki – többek között – az angol Viktória királynő kedvenc szerzője volt, akinek regényeit, elbeszéléseit egy évszázadon át élvezték az olvasók. „Széles olvasóközönséget nevelt” – írja az *Új magyar irodalmi lexikon* (II, 911.), és ez hihetetlenül nagy érdem, főleg a mai, nem olvasó világunkból szemlélve. (Hadd jegyezzem meg, hogy két teljes évig tanítottam az Egyesült Államokban amerikai, nem magyar, diákokat magyar kultúrára, s Jókai volt a kedvencük, elolvasták összes, angol fordításban elérhető regényét! Miért? Mert nem kaptak előtte tanárunktól fanyalgó, előítéletes kritikát.)

Jókai nemcsak a Nat-ban van háttérbe szorítva, hanem még az érettségi tételekből kimaradhat, mivel a harmadik kategóriában szerepel a pályaművek és a portrék mögött, kihagyható szerzőként – tegyük hozzá – Zrínyivel együtt. Ezt a besorolást a diákok úgy véleményezik, hogy harmadrangú szerző (nekem is elmagyarázták a tavasszal idei érettségizők).

Jókai lefokozása látványosan tükröződik a legújabb irodalomtörténeti összefoglalásban, melyet a változatosság kedvéért „paradicsomnak” kereszteltek el (*A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*. Szerk. Szegedy-Maszák Mihály és Veres András. Gondolat K. 2007.), s mely nem összefüggő irodalomtörténet, hanem tanulmánygyűjtemény. Jókairól két fejezet szól, az egyik elbeszéléseiről a „szabadságharc és az összeomlás hónapjairól”, a másik akadémiai székfoglalójáról. Ezek alapos tanulmányok, de mégiscsak Jókai életművének egy-egy kis szeletét mutatják be, talán két-három százalékát. Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Jókaival

manapság nem sokan foglalkoznak az irodalomtörténeti berkekben. Igaz, az utóbbi évtizedben némiképp változott a helyzet (az újabb tanulmányokra később utalok), de ez a változás nem tükröződik sem a tantervben, sem az érettségi követelményekben.

A következő kérdéseket szeretném tárgyalni: 1. a romantika és a realizmus kérdése, 2. történelmi múltunk regényeiben és elbeszéléseiben, 3. retorikai műveltsége, 4. stílusművészete, 5. társadalomképe és általános megítélése.

A ROMANTIKA ÉS A REALIZMUS KÉRDÉSE

Nagy Miklós azt állapítja meg az akadémiai irodalomtörténetben (a „spenótban”), hogy művészete a romantika és a realizmus sajátos ötvözete. Általában inkább romantikus szerzőnek tartják, Rónay László szerint a „romantikus regényírás valóságos divatját teremtette meg” (Erkölc és irodalom, *Vigília*, 1994, 161.). Érdekes lehet számunkra, hogy maga Jókai hogyan nyilatkozott erről a besorolásról.

Az Utazás egy sírdomb körül (1889) című önéletrajzi írása felesége elsiratása, ahogy mai pszichológiai kifejezéssel mondanánk: a gyász, a megrázkódtatás „feldolgozása”. (Laborfalvi Róza 1886-ban hunyt el.) Ekképp ír feleségéről: „Rám nézve nemcsak szerető hitves volt az, akit elvesztettem, hanem egész valóm kiegészítő része, ami az én jellememben hiányzott, megvolt az övében, s azt kölcsönadta; ő volt jellememben az acél. Őtöle jött költői munkálkodásomhoz a világosság és a melegség.” (Az *Utazásról* és erről a visszaemlékezésről nem ír a *Jókai szerelmeiről* szóló könyv: *Rózától Belláig*, szerk. Kelecsényi László, Holnap K. 2002.) Jókai a vigasztalódásra az utazás gyógyító hatását használta, talán azért, hogy az élmények elnyomják szomorúságát. Ezért a könyv második fele útleírás. Leányával Bécsbe utazott, a szálláshelyen pedig a következő történt:

„Azután elköltjük az egyszerű vacsorát, s hogy jobb legyen az álmodom, lefekvés előtt a magammal hozott olvasmányt előveszem, gondolva, hogy ezen csak elálmosodom. Szépműtani értekezés: Haraszi műve a »realisztikus regényirodalom«-ról. Azt hiszem, ez majd elálmosít: de az ellenkezőt tette velem. Figyelmemet egészen lekötötte. Kényszerített a vitatkozásra. Képes lettem volna reggelig fennmaradni fölöttem. A kályhában újra felszítottam a tüzet; s ismét nekiültem a végtől végig érdekes olvasmánynak, mely hatalmasan kidömborítja a realisztikus regényirodalom műalkotását, úgyhogy annak minden hibái kifelé fordulnak, majd meg széjjel-szedi darabokra, belepillantatva annak legbelsőbb zsigereibe. Az ember a boncoló teremben hiszi magát.

Végül aztán, midőn a mű szerzője engem is fölemlít, mint »nagy idealistánkat«, ez végképp elvette a szememről az álmodot; úgyhogy amint a gyertyát eloltottam, s a szemem lehunytam, akkor is kénytelen voltam az olvasott tárggyal foglalkozni.”

S ezután egyetlen hatalmas bekezdésben, nem minden indulat nélkül, ömlik a szó:

„Hát miért volnék én idealista? S miért volnának realisták csak azok, akik Balzac és Zola iskolájához tartoznak? Hiszen igaz, hogy furcsa dolgokat is írtam össze, amelyeket csapongó képzelet hozott élém; de a munkáim összes tömege egy egész nemzet népeletét igyekszik híven, a valótól ellesetten visszaadni. Én egész hajlamom szerint realista író vagyok, s azt mondom, hogy ilyen a valódi élet. Csak egy különbség van közöttünk. Megmondom, hogy mi? Én ezer ember közül, akinek az élettörténetét ismerem (pedig annyit ismerem), találtam ötven olyan alakot, aki képviselője volt a rossz szenvedélyeknek; de találtam ötszázat olyan, akinek jelleme a mindennapin felül emelkedett. Hátha az ötvennek történetét írtam volna meg csupán, most magasztalnának, hogy milyen derék realista író vagyok; de mert azok mellett a többséget alkotó magasabb jellemeket választottam vezéralakokul, azoknak a történetét vettem tanúságul: azzal szidnak, hogy idealista vagyok. Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalai is el legyenek fogadva realizmusnak. Hát csak a korcsmai dulakodás képe jogosult faj; a csatátér leírása már nem az? A részeg, a kéjenc csak a valódi emberalak? A hős, a mártír már csak képzelet? A városok szennye, a kloakák förtelme, a lebukok maszatja csak a realizmus? A virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus? A kéjvágy, az állati ösztön a valódi emberi attribútum; az erény, a hűség csak tettetett külmáz? Minden asszony, leány, ifja, véne, szépe, rútja veszendő és esendő, csak a kísértés, a csáb alkalmá jöjjön elébe? Ez az igaz? Nincsen erény? Ha van, bolond, aki tartja? De hát aki ezt állítja, az nem ismert-e soha anyát, feleséget, leányt? El tudja-e ítélni saját szülőit is? Akik par excellence realistáknak szeretik magukat hívatni, erőszakosan kiválogatják a társadalomból a romlott kivételeket, alakokban úgy, mint helyzetekben: s azokat csoportosítják mesterségesen; hanem azért, mert híven van leírva, a kórház, a fegyenctelep, a tébolyda nem képviseli az igazi világot. Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.”

Elgondolkodtató Jókai önjellemzése, kulcs életszemléletéhez, regényeiéhez. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Nagy Miklós idéz ebből az indulatkitörésből egy részletet, példaként arra, hogy az idős Jókai nem szerette se Zolát, se Balzacot [Akik par excellence ... nem vagyok idealista]. Ennek az önjellemzésnek azonban egészében más a mondanivalója. Vö. Nagy Miklós: Jókai Mór. *Arcok és vallomások*. Szépirodalmi K. 1975, 223.)

Ehhez a gondolatmenethez kívánczik a herosz-problematika. Kik Jókai hőroszai? A Baradlay fiúk, maga Baradlayné, a Lenkey-század katonái, azután Garanvölgyi Aladár, Berend Iván, Tatrangi Dávid, mindenekfelett Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Wesselényi Miklós. Jókai reformkori vezéregyéniségekről mintázta őket, Szentirmayt Széchenyiről, Baradlay Ödön emlékeztet Kossuthra (gondoljunk a megyegyűlésen való megjelenésére és hallgatóságára tett hatására). Az irodalom világából Jenőy Kálmán is herosz, a meg nem értett Katona József, a debreceni kollégiumból kicsapott Csokonai és az irodalomszervező költő, drámaíró Kisfaludy Károly alakjából van összegyűrva. (Kisfaludy Károly nem szerepel a Nat-ban! Egyáltalán nem! Katona József pedig kontextusából kiszakítva a dráma

témakörbe van beszuvasztva.) Ma, „völgyben ülő” korunkban nem tudjuk elképzelni, hogy ezek az emberek olyanok voltak, ahogyan Jókai jellemezte őket? „Egyszerű, néhány vonásra redukált lelki életet élnek” – írja a „spenót”, s azután ez a megállapítás visszaköszön a pedagógusi közvélekedésben. Az tehát, aki hűségese a feleségéhez és a családjához, aki egy célra, a haza felemelésére teszi fel az életét, redukált lelki életet él?

Egy 2014-es író-olvasó találkozón Jókai Annát kérdezte a publikum olvasmányairól. A névrokont, Jókait említette első helyen, s hozzátette: Nem lehet elhinni, hogy Wesselényi egy kis csónakban egymaga mentette az embereket a pesti árvíz idején? Nem lehet elképzelni, hogy voltak ilyen kiemelkedő egyéniségek a magyar történelemben? Nem lehet elképzelni, hogy az volt a való, a realitás, amit Jókai leírt?

Egy amerikai retorikus a közzsférát és a privátszférát elemezve azt írja az 1980-as években, hogy az emberek inkább egyéni érdekeikkel törődnek, és nem a köz érdekeivel (Martha Cooper: *Analyzing public discourse*, Waveland Press, 1989.). Lehetséges, hogy ez a viselkedés jellemzi mai világunkat is, az elmúlt négy-öt évtized örökségéként. Minden bizonnyal ezért lett a kötelező olvasmány *Az arany ember*, a magánélet boldogságát kereső férfi története. Gyönyörű szép könyv, de nem kellene elhanyagolni Jókainak a közélet felemelésén munkálkodó héroszait sem.

Szerb Antal ezt írja: „Ma Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány, és ebben a minőségben tölt be nemzetnevelő feladatot. [...] Itt érünk a magyar-örökhöz Jókai életművében: ez a legendaképzés. Díszítő fantáziájával, irreális optimizmusával, gyermeki tisztaságával ő teremtette meg a múlt század nagyjainak a legendáját. Széchenyi István, Wesselényi Miklós és a reformkor hősei (Egy magyar nábob, Kárpáthy Zoltán), a romantikus írónemzedék nagy sorsa (És mégis mozog a föld), a szabadságharc mártírjai és az elnyomás korának néma szenvedői (Új földesúr) úgy maradnak meg a magyar ifjúság tudatában, abban a ragyogó, de mégis emberi glóriában, ahogy Jókai legendává nemesítette őket. Ez a kép nem egyezik a történelem objektív víziójával, de erre a legendára éppoly szükség van, mint az igazságra. Ha egy író ezt tudja adni, betöltötte legmagasabb hivatását.” (*Magyar irodalomtörténet*, Révai K. 1943, 339–340.)

Nem mindenben értek egyet Szerb Antallal, elsősorban azzal nem, hogy Jókai elsősorban ifjúsági olvasmány, meg hogy optimizmusa irreális, meg hogy csak a gyermek lehet tiszta és optimista. De azzal maximálisan egyetérttek, hogy életműve nemzetnevelő olvasmány. Csak a Nat nem érti ezt?

A továbbiakban – történelmi regényei többi vonulatának felidézésével – meggyőződhetünk arról, hogy Jókai történelemszemlélete sokkal összetettebb annál, mint ahogyan vélekedik róla a szakma. Mind történelemszemlélete, mind lélekábrázolása összetett; ez azt is jelenti, hogy pozitív és negatív alakok mindegyik társadalmi rétegben, mindegyik nép fiai között előfordulnak műveiben.

2. TÖRTÉNELMI MÚLTUNK JÓKAI REGÉNYEIBEN ÉS ELBESZÉLÉSEIBEN

„Mert a hűség a legszebb virág, amit Isten teremtett. A hűség zöld gyémánt-tűz szigora. A feledhetetlen és létünkéből kihagyhatatlan szentség” – írja Juhász Ferenc beszédében, mely Eszter lánya esküvőjén hangzott el. Ha a hűség szentség, akkor az árulás a legaljasabb tett, amit csak ember művelhet. Emlékezzünk arra, hogy Dante pokla legmélyén a jégben álló Dis, azaz Lucifer három árulót morzsol három pofájában: Júdást, Brutust és Cassiust. Így vélekedhetett az árulásról Jókai is, mert regényei hosszú sorában ez a fő téma, s ezek a regények nem szívderítők. Az árulás édestestvére pedig a széthúzás, a veszekedés, a civakodás, az aljas intrika, háttérben a sárga irigységgel, góggel, döllyffel. Történelmünknek jelenünkig húzódnó vonulata. „Örök tanulságul” ezt sem árt észben tartanunk.

Az alábbiakban néhány olvasmányos Jókai-regényről lesz szó, nem kívánom ismertetni szövevényes, fordulatos és izgalmas tartalmukat, mindössze néhány vonásukat idézem fel.

2.1. A történelem előtti népek számára ismeretlen volt az árulás fogalma, szavuk sem volt rá.

Jókait foglalkoztatták az 1850-es években fellendült őstörténeti kutatások, több művét is ennek a témának szentelte, ilyen a *Bálványosvár*. Izgatta a magyarság őstörténete és az Ázsiában maradt törzs sorsa. „Krisztus születése után ötszáznegyvenötödik évben egy addig ismeretlen része a világnak kezdé a historikusok figyelmét magára vonni. Egy mesés világrész Ázsia belsejében, körös-körül kétezer mérföldnyi távolban minden tengerparttól, melynek magas hegyeiről a világ mind a négy részeiben lakók azt tarták, hogy ott a világ vége.” A *varchoniták* népe lakik a mesés „aranyhegyek” vidékén. (A *varchoniták* népnév érdekes, minden bizonnyal Edward Gibbonnak a római birodalom hanyatlásáról és bukásáról írott művéből származik, itt olvashatót ugyanis Jókai egy ilyen nevű ázsiai népről.) Később, *A jövő század regényében* is szerepel egy ázsiai, magas hegyek között elszigetelten élő nép, országának neve Kincső (kínaiasan írva: Kin-Tseu), s ezek az igaz testvérek segítségünkre sietnek a mindent eldöntő, végső harcban (egyébként ez a Kincső név eredete, Jókai alkotta).

A *varchoniták* kisregény 1852-ben született, ennek alapján írta Jókai *Dalma* című drámáját, melyet nagy sikerrel játszottak ugyanabban az évben. A kisregény párbeszédességű, közelít a drámához. Főhősnője Dalma, az uralkodónak nevelt leány. A Dalma nevet Vörösmarty alkotta meg, de férfinévként, Jókai tette asszonynévvé, mert ennek az asszonynak férfiként kellett élnie és uralkodnia.

Jókai a szabadságharc bukása után vigasznak szánta a *Dalmát* és a *varchonitákat*. A kisregény utóhangjában ezt írja: „Amiket most Te, boldog idők szülte olvasóm, furcsa bombasztoknak fogadsz, abban az időben egy refractárius [ellenzéki, lázadó] magyar írónak jalkiáltásai voltak az alvó nemzethez...”

Nem írt a szabadságharc bukásának okairól – *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művében sem –, nem átkozta a fegyvert letevő fővezért, mint Vörösmarty (mégis írt egy szomorú költeményt prózában Görgeyről *A fehér angyal* címen), hanem vigasztalni próbált. A hősi múlttal. Ábrándvilágában az ázsiai ősök romlatlanok, ideális emberek ideális körülmények között, mert valahol, valamikor mi is jók voltunk. A varchoniták nem ismerik az árulás szót, „mert eset nem volt rá soha”:

„A rhabonbán egy másik férfit hozott elő.

– Uram! E férfi az ellenséggel cimborált, honárulással vádoltatik!

– Hazudsz! – kiálta Dalma, hevesen fölpattanva trónjáról. – E bűn nem létezik. Átok a hangra, mely annak nevet adott. Ember! Mondd, hogy nem vagy az, mivel vádoltatál. Nevezd inkább apagyilkosságnak, gyermekek megrontójának magadat, de ne adj példát e bűnre, mely Bertezena ivadéka előtt ismeretlen.

A férfi nyugodtan felelt:

– Nem ismerem e bűnt, mellyel vádoltatom.

– Szeretem, hogy nevét sem mondod ki. Szólj, rhabonbán, ugye e bűnre nincsen törvény közöttünk? Mert eset nem volt rá soha.

– Uram. Első honalkotóink, kik törvényeinket megírták, hosszú cédrusfa oszlopokra egy cikket írtak abba, mely szól a »névtelen« bűnről – »Ha támad köztetek oly vétek, melynek most nincs neve, bízzátok annak ítéletét az Istenre. Állítsatok a síkra egy törpét egy óriás ellenében. A törpe a vádlott bajnoka, a vádlóé az óriás. Ha a vádlotté bukik, a bűnöst égessetek porrá, s nevét adjátok egy utálatos bogárnak, hogy amíg ember él, undorral mondja ki annak nevét.« A vád, íme, feltámadt, a bajnokok a sorompóban állnak.” (55.)

(Most és a továbbiakban az Unikornis-kiadásból idézek.)

Azután bőven volt alkalmunk megismerkedni az árulás, a hazaárulás szóval. De előbb engedtessek meg két megjegyzés: 1. Olvasóim talán most találkoznak először a *rabonbán* tisztségnévvel. A rabonbán a székely mitológiában a nép vezére, a rabonbának különböző rangú vezérek. Sokan hittek (hisznek) létezésükben, a rabonbának korában. A 20. század elején azonban Szádeczky Lajos bebizonyította, hogy irodalmi lelemény, a *Csíki székely krónikában* szerepelnek, melyet Sándor Zsigmond székely nemes kompilált 1796-ban (*A Csíki székely krónika*, MTA, 1905.); az *Új magyar irodalmi lexikon* megjegyzi, hogy a krónika hatott Jókai *Bálványosvár* című regényére, de a fentiek szerint *A varchonitákra* is. Ebben Jókai a székely rabonbánt még ősbibb időkbe helyezi, a 6. századba. 2. Jókai olvastatását a *Bálványosvárral* kezdeném, ötödikben, a mondavilág folytatásaként. Egészen biztosan könnyebb olvasmány, mint *A gyűrűk ura*. (Jókai fantáziakönyveire és időszerűségükre még szeretnék visszatérni, de most az árulásról van szó.)

Mint említettem, történelmünk folyamán megszületett a szörnyű fogalom és szava: árulás, legaljasabb változatában: hazaárulás. A szomorú történelmi regények a *Fráter György*, *Erdély aranykora*, *Törökvilág Magyarországon*, *Szeretve mind a*

vérpadi, *A lőcsei fehér asszony*. (Ez a történelmi események sorrendje, nem a regények megírásai sorrendje.)

2.2. *A Fráter György* Jókai öregkori regénye, 1892-ben közölte folytatásokban, s 1893-ban jelent meg könyv alakban. Azt olvashatjuk róla a szakmunkákban, hogy a hanyatlás könyve, nincs egységes vonalvezetése, töredezett epizódokból áll. Ezzel szemben azt állítjuk, hogy munkássága utolsó éveiben Jókai kísérletezett, ebben a történelmi regényben a krónikás attitűdjével viszonyul az eseményekhez: valóban listáz, mégis van a regénynek – mint egy ellipszisnek – két csomópontja: a mohácsi csata, az első kötet vége felé, valamint Budavár elfoglalása, a második kötet vége felé.

A kiválasztott korszak pedig eseményekben gazdag: Mátyás birodalmának széttűlése, hadseregének szélnek eresztése, Dobzse László erélytelensége, a Dózsa-parasztháború, Mohács, Budavár elfoglalása, nemzeti létünk széttűzése, önállóságunk elvesztése: mind-mind ez alatt a bő emberöltő alatt történt. Nem véletlen, hogy ezzel a korszakkal több írónk is foglalkozott: Kazinczy (*Fráter György életrajza*), Arany (*Török Bálint*, ballada), Kemény Zsigmond (*Izabella királyné és a remete, Zord idő*), még az *Egri csillagok* is ide sorolható. Fráter György végigélte ezeket az időket, sőt megkísérelte menteni, ami menthető.

A tragikus eseményeket végigkíséri a nemtörődomség, a széthúzás, az ország érdekeinek semmibe vétele. Ez vezetett a mohácsi végzetes csatavesztéshez, a csata előzményeinek és magának a csatának a leírása több mint szomorú. (Jókait folyamatosan foglalkoztatták ezek az események, erről szól *Fortunatus Imre* című elbeszélése is. Fortunatus a tárnokmester, azaz a „pénzügyminiszter” volt, üresen hagyta az államkasszát, nem volt pénz a hadsereg felállítására. A selmeci rézbányákat idegen tulajdonba adták, a német Fuggereknek, nem volt lehetőség ágyúöntésre. A törököknek pedig erős tűzérésük volt.)

Fráter György egymaga megpróbálta helyes irányba terelni az eseményeket, minden eszközzel. „Egyedül Fráter György volt János királynak igazi híve. A fehér ruhás barátnak nem volt semmi indulatja, egyedül a hazája sorsa fölötti aggodalma. Ő nem szomjazott se világi vagyon, se dicsőség után. Ő nem szövetkezett az áruló országnagyokkal; hanem felhasználta egyiknek haragját a másik ellen, hogy egyiket a másik által irtsa ki az útból. Maga a nép jó volt: az, aki báránybőr süvegben járt; de akinek már nyusztkalpag, tarajos sisak, tiara vagy barétum volt a fején, az mind olyan szent volt, akinek maga felé hajlik a keze.” (II/15.)

Egyetlen kiragadott példát idézünk Fráter György „mesterkedéseiből”: „Verespatakon mindjárt olyan gazdag telérre találtak, hogy tíz-, tizenkét fontos terméсарany nem volt ritkaság. Az ekként nyert aranyat azután Fráter György pénzül kiverette a saját titkos pénzverő gépein, melyeket nagyenyedi házában egy mély pincében tartott elrejtve. Azt a ravaszsgót is követte, hogy nem magyar, hanem lengyel aranyakat veretett. Nagy gondjának kellett rá lenni, hogy semmit az urak ebből meg ne tudjanak; mert különben a vajdák azt a bányát is lefoglalták volna: s abból sem látott volna a király egy aranyat sem. A becsületes embernek úgy kellett lopni a pénzt a király számára – a tolvajok háta mögött.” (II/37)

Nyugodtabb évek lehettek Budavár elfoglalása előtt. „Nem lévén többé a magyaroknak semmi bajuk külső ellenséggel, sőt a két király közt létrejött békekötésnél fogva még a magyar váruraknak is megtiltatván nagyobb szabású rablókalandokat rendezni, ennél fogva semmi sürgetősebb feladatuk nem lehetett, mint az egyetlen embert megbuktatni, aki az országukat rendben tartja. Megindult a hajsza minden oldalról Fráter György ellen. Irigyei voltak kicsinyek és nagyok. Azok haragudtak rá legjobban, akik hálával tartoztak neki. A hála férges gyümölcs.” (II/169) Fráter Györgyöt orgyilkosok ölték meg alvinci kastélyában, tél volt, teste hetven napig temetetlen feküdt a tornác márványán.

Fráter György szédületes karriert futott be: a Zápolyák kályhafűtő legényéből lett katona, pálos szerzetes, az ország első ura. Zseniális elme volt, aki ismerte a diplomácia összes fortélyát, de mindig nemes cél vezérelte. Úgy tűnik azonban, hogy az emberek nem tűrik a különbet, személyes érdekek vezérlik őket, fel sem fogják ésszel helyzetüket, azt meg végképp nem, hogy mi volna helyes cselekedetük.

Ide kívánczik egy 20. századi párhuzam. Gróf Bánffy Miklós *Erdélyi története (Megszámláltattál..., És hijjával találtattál..., Darabokra szaggattatol...)* szemléletes és szomorú képet ad az első világháború előtti mentalitásról: az ország vezető rétege teljesen tájékozatlan a külpolitikai eseményekben, nem is érdekli őket; a parlamenti munka kimerül az állandó obstrukcióban, melynek egyetlen eredménye az, hogy az emberek közömbössé váltak.

2.3. Ha már Erdély sorsára terelődött a figyelem, említsük meg az egyik szomorú Jókai-regényt, az *Erdély aranykorá-t*, Jókai első nagyobb lélegzetű alkotását (1851) és folytatását, a *Török világ Magyarországon-t* (1853). Ehhez a korhoz és helyszínhez kapcsolódik még a *Kétszárvú ember* furcsa története (1852).

A két regényt a tragikus események rokonítják, mindkettőben fontos tényező Teleki Mihály erőszakos és önző politikája. A *Török világ Magyarországon* végén Feriz bég, a rokonszenves fiatal török hős öli meg a tanácsurat, maga is halálosan megsebesülve, utolsó erejét összeszedve:

„Itt utolérte Feriz bég a tanácsurat, s kardját megsuhintva kiálta rá:

– E csapást neked Bánfi Dénesért!

Teleki védelmére emelé kardját, de e névnel megrendült az kezében, s a vágás arcát érte; az első vérre kihullt a főúr kezében a kard, csak kezét tartá még elboruló szemei elé, s csak e szavakat hallá:

– E csapás neked Béldi Pálért! Ez Béldi gyermekeiért! E csapás Erdélyorszá-
gért!...

Ez volt a legsúlyosabb.

Teleki holtan terült el a síkon.” (II/185.)

Feriz bég utolsó szavai összefogják a két regény lényegét: az *Erdély aranykora* Bánfi Dénes elítéléséről és lefejezéséről szól, a *Török világ* tragikus végkifejlete Béldi Pálnak és családjának pusztulása. És velük együtt Erdély viszonylagos önállóságá-

nak elvesztése. A tragédiák okozói pedig Teleki Mihálynak, a nagy terveket szövögető tanácsúrnak intrikái. Persze Teleki jelleme összetett: nem az a démoni gonosz személyiség, amely jellemzője a romantikus regényeknek. Némiképpen rokonítja Fráter Györggyel diplomáciai érzékenysége: hintapolitikája sokszor jogos. Helyzetét a sok főúri viszály is megnehezítette. Nyughatatlan kortársai hol Sztambulba szaladgáltak kézcsókra a nagyvezírhez vagy magához a szultánhoz, hol Bécsben hajlongtak a császár előtt (úgy tűnik, ezt a rutint máig megőriztük).

Az *Erdély aranykora* Zrínyi, a költő halálának elbeszélésével kezdődik, majd a történet visszaugrik négy évet – 1662-t írunk –, és a helyszín átteődik Erdélybe. Szerkezeti szempontból az irodalomkritikusok kifogásolják ezt az idő- és helyszínváltást, vagyis úgy gondolják – például az utószó írója is –, hogy a prologus nem illik a regényhez. Dehogynem! Jókai a retorikai felépítést követi: a bevezető mondatok, a prologus után narrációt alkalmaz, ez a végzetes vadászat elbeszélése, ezután következnek az erdélyi események.

A prologus szubjektív hangvételű, mintha egy krónikás beszélne hallgatóságához (utolsó mondata az aposztrophé, elfordulás alakzata):

„Mielőtt átlépnők a Királyhágót, búcsúzzunk el egy tekintettel Magyarországtól. Egy jelenetet fogok előtökbe rajzolni, mely félig vaksors, félig misztérium – félig vigalom, félig gyász. Egy pillanatnyi véletlen, s mégis egy század forduló-pontja.

Lelkemet nyomja a földézett események súlya, a megjelenő elmúlt idők alakjai elvakítják szememet. Vajha kezeim elég erősek legyenek visszaadni azt, amit a lélek büvtükörben látott! Amit elmulasztok én, pótoljátok ti helyre érzellemmel – emlékezzetel.”

Zrínyi értelmetlen halála (1666) előkészíti a másik értelmetlen halált: Bánfi Dénes kivégzését (1630–1674). Mindkettő végzetes veszteség: az első Magyarország, a második Erdély sorsát pecsételi meg: „A palloscsapás, mely Bánfit megölte, egy korszakot vágott ketté, melynek folytatása nem jó.” (273.)

A nagypolitika intrikáiba beleszólt egy személyes sértődés, Béli Pál sértődése, melynek oka „a Bánfi Dénes csókja”. Bánfi a tánc hevében arcon csókolja Béli szép feleségét, ezt a férj meglátja, s eszébe jut, amikor Teleki aláírhatja vele a Bánfi-ellenes liga tervét. Béli Pál később – a másik regényben – megkísérli helyrehozni személyi sértettségéből fakadó igazságtalanságát, következetessége miatt hal meg, elveiért családját is feláldozza.

A *Török világ* utószavában azt olvashatjuk, hogy ennek a regénynek az a hibája, hogy „egy cím alatt két regényt tartalmaz; az egyik az erdélyi előzményekkel együtt a havasalföldi fejedelemné története, a másik a Béli Pálé.” Ennek a kettősségnek az volna az oka, hogy Jókai két forrást használt: Bethlen János és Cserei Mihály történetírásait.

Ez az irodalomkritikusi okoskodás sem igaz: mind Sturdza Mária, mind Béli Pál sorsa alá van rendelve a nagypolitikának, s ezt a két szálát összefogja Teleki és a fejedelemné, Bornemissza Anna beszélgetése, ez a regény egyik lényeges pontja:

„– Nem Isten keze jár-e itt? – kérde a tanácsúr.

– Nem uram – válaszolt Apafiné, fájdalmas arccal kelve fel helyéről, s odalépve a tanácsúr elé, hogy szemébe mondhassa e szavakat: – Mindenütt a kegyelmed keze járnak. Elveszett Bánfi Dénes: kegyelmed fejezteté le; meghalt Béli: kegyelmed üldöze a kétségbeesésbe; családját kegyelmed vetteté börtönre, s csak akkor bocsátá ki, midőn a bűzhödöt lég halálos betegséget olta vérükbe; s Feriz bég megőrült, mert szerette Béli leányát, és az meghalt.” (II/139.)

Erdély csak névleg független, a török parancsol, Apafi Mihály is a török akaratából lett fejedelem. Az első kötet legfontosabb eseménye a szentgotthárdi csata, melyet a törökök elvesztettek, s a veszteségért a moldovai herceget okolják. Ezért el akarják fogni, s követelik felesége, az áldott állapotban lévő Mária kiadatását. A herceg Lengyelországba menekül, Mária viszont Erdélybe. Az erdélyi urak hallgatva Teleki pragmatikus tanácsára, gyáva módon teljesítik a török parancsát: „itt minden szánalom, minden emberiségi tekintet elenyészik, csak egy kötelesség marad fenn: az önfenntartásé, s ez azt parancsolja, hogy amit megváltoztatnunk nem lehet, azt tegyük meg önkényt...” (I/183.) Ez a tanácskozás az első kötet csúcspontja.

Teleki azonban sok igazságot is elmond beszédében: „Európának legkisebb gondja a világon az, hogy mi élünk; nekünk csak akkor vannak szövetségeseink, midőn áldozatunkra van szükség; ha mi kérünk, akkor nem ismer bennünket senki. ... Ha háborúra kellünk, óh, akkor nagy és dicső nemzet vagyunk, a békekötéskor nem is tudják, ha vagyunk-e. A harcban mehetünk legelő, a jutalomosztásból akár el is maradjunk.” (I/182.)

Béli Pált a szultán fejedelemmé akarja tenni, de ezt nem fogadja el: „Pénzt nemzetem rovására nem ígérek, hadat saját hazámra nem viszek, és adott eskümet meg nem szegem. Ezek voltak és lesznek szavaim, amiktől semmi el nem tántorít.” (II/118.) A szultán börtönében pusztult el.

Nagy sikerük volt annak idején az *Erdély aranykorának* és a *Török világnak*, az olvasók nyilvánvalóan értették a párhuzamokat a 17. és a 19. század eseményei között. Tanulságul szolgáltak? Egészen biztosan. Meggyőződésem, hogy tanulságul szolgálhatnak ma is.

Mindkét regény cselekményszövege bonyolult és izgalmas. Az eseményeket nemcsak Teleki személye fogja össze, hanem szerepel mindkettőben egy furcsa háremhölgy, egy odaliszk, Azraële. Az első regényben meglehetősen negatív, számító, szívtelen teremtés. A másodikban jelleme megváltozik: a szerelem megnevesíti, halálosan beleszeret ugyanis a szép török harcosba, Feriz bégbe. Jellemének megváltozásához hozzájárul a fogoly Sturdza Mária jósága és hite is, ezért segít megszöktetésében. A szöktetés kiderül, Feriz bég mást szeret, nincs kiút: öngyilkosságba menekül.

2.4. Kifejezetten az árulásról szól Ocskay László története, a *Szeretve mind a vérpadig*. 1882-ben jelent meg. A témát Thaly Kálmán szolgáltatta, a következő műve többek között: *Ocskay László II. Rákóczi Ferenc fejedelmi dandárnoka és a Felső Magyarországi hadjáratok 1703–1710* (1880). Az irodalomtörténészek összevetették Jókai regényét Thaly Kálmán műveivel, valamint egyéb forrásaival, felsorolásuk most nem feladatunk. Ocskay László hőstetteiről és árulásáról sokat ír Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című művében. Az a szomorú valóság, hogy a kuruc-labanc-harcok történetét át- meg átszövik az árulások, az ide-oda csatlakozások, az értelmetlen csatározások, gyilkolások, s a végső nagy árulás, a fegyverletétel a majtényi síkon.

Ocskay László története nemcsak fordulatos kalandregény, hanem lélekrajz is. A kuruc brigadéros jelleme összetett, kitartását, megrendülését, magánéletének és katonai karrierjének buktatóit, összefüggéseit, fokozatos lecsúszását, fizikai és erkölcsi züllését ábrázolja Jókai. Most csak a főbb mozzanatokot idézzük fel. (Vannak olyan korszakok, amikor nagy a forgalom a damaszkuszi úton.)

Ocskay életében szabadságharcos karrierje előtt is volt egy száznyolcvan fokalos fordulat: otthagyta papi hivatását, ezután lett katona; harcolt a törököknél, a franciáknál, a németeknél, majd csapatával átállt Rákóczihoz, így lett a nép ajkán „Rákóczi mennyköve”, azaz „Rákóczi villáma”. Mondhatni, hogy végre megtalálta önmagát, hivatását. Egy tragédiát azonban rejteget, csak hárman tudnak róla: párbajban megölte későbbi feleségének testvérét, Tisza Gábort, mégpedig „egy átkozott szép szempár”, egy kémnő, Szunyoghy Ozmonda miatt, aki a végzete lett, de aki szerette mind a vérpadig, még azon is túl. Jól tudja mindezt öreg barátja, a Rákóczihoz mindvégig hű Csajághy Márton, mikor figyelmezteti: „Egy indulat, egy szenvedély, egy harag, egy sértés, egy tüzes pillantás megfordít, s önmagad ellenkezőjévé tesz.” (I/68.)

Eleinte minden csodálatos: a fejedelem katonája, egy jószívű nőnek, Tisza Ilonának szerelmes férje.

A fejedelem egy levelében megdorgálja a felvidéki generálisokat, s ezt írja: „Egyedül Ocskay László volt az, aki megnyerte a becsületet.” Jókai így jellemzi: Jaj, de szép a férfiarc olyankor, amikor ez a dicsfény ragyogja körül: „becsület”. (I/49.) Így ismerjük meg Ocskay Lászlót a regény elején. Azért ebben a harmóniába belevegyül egy kis hamis hang: Ocskay gyönyörű szép férfi, délceg, hosszú szőke haja van, jellegzetes módon elől két fonatba fonva – hogy a hajfonat takarja az emlékezetes párbajban levágott fülét.

Annyira elnyeri a fejedelem bizalmát, hogy ő hozhatja el Pozsonyból a fejedelem feleségét pompás díszkísérettel. Jókai ezen ponton kiemel két mondatot:

„Ocskay hiúsága meg volt dicsőülve!

A nagy férfiaknak nagy hiúságai vannak.” (I/215.)

Ezzel az enthümémával (retorikai szillogizmussal) Jókai elkezdí a negatívumok lassú adagolását, hiszen a vérpadig sok fokozatot kell a hősnek megjárnia, míg antihőssé nem válik. A hiúságot pedig meg lehet környékezni.¹

Egyelőre még minden csodálatos. „Minden szem őt nézi: a „Rákóczi villámát”, aki most csak ragyog, de nem üt; azok között sok szép szem is van. De Ocskay senkinek a bámulatára nem tart olyan nagyot, mint a feleségére.” Kétségkívül élvezí a helyzetet. „Minden nyelven tud beszélni, amelyen megszólítják, s mindenki iránt tud udvarias lenni, ahogy fejedelmi személyesítőhöz illik. A vele jött társak méltán irigykedhetnek rá. – Nyomába se érnék.” (I/216.)

Ocskay – akit a golyó nem fog – megsebesül, s amúgy is rossz kedélyállapotában egy levélből tudomására jut, hogy „veszett nevét költik”, maga Bercsényi azt írta a fejedelemnek, hogy „Ocskay László uram felől rossz szél fú!” Soha nem léptetik elő, már régen tábornokká kellett volna lennie. Tulajdonképpen áldozatául esik a szokásos civódásoknak, vetélkedéseknek. „A lélek sebe nem gyógyul be soha” – írja Jókai. Ocskaynak eszébe jut Csajághy figyelmeztetése. Nagy hadi sikerek következtek, de fülébe jutnak a fejedelem külföldi alkudozásai. „Hú volt még, de már nem szeretett.” „Hú volt még; de már nem hitt.” (I/307.) Borba fojtja kétségeit, esztelen mulatásba fog, melyben csábítója, társa Ozmonda, a cigánylánynak öltözött szerető. „Egy titka van az erény megőrzésének. Nem tenni meg az első ballépést.” Ocskay pedig megtette.

Vereségek következnek, Bezerédi árulása lesújtja. „Összeomlik, porrá lesz az az egész dicső jellem, ami ércből volt alkotva. Meghal a hős, a hazafi, a derék ember, a hú férj! – Föltámad helyette a „kalandor”. Az ősz természete szívének visszafoglalja egész valóját.” (II/21.) Jókai ezen a ponton is megismétli az öreg barát végzetes figyelmeztetését.

„A rémület elszállt a lelkéből, együtt a száműzött nemes indulattal. Elfoglalta helyét a dölyf: a bosszúálló kevélység.” Egyelőre derűt mutat, szép leveleket ír Rákóczinak, Bercsényinek, merész haditervet készít. De már szervezik az árulást: Ozmonda a közvetítő, végül Ocskay egész csapatával átáll a császári sereghez.

Az áruló sorsa a megvetés: Ocskay Bécsbe megy, de a bürokrácia packázik vele, egyelőre nem fogadják az udvarban. A mélypont, a tökéletes megalázás egy kocsmai jelenet: szállásán a népi énekes gúnydalt énekel a kuruc árulókról. Ez a regényben a híres „O, du lieber Augustin”-jelenet. Ocskay dühében szétveri a kocsmát, s az író szomorúan jegyzi meg: „Ez volt az utolsó hőstette Ocskay Lászlónak Bécs városában.” (II/117.) Végül fogadják az udvarnál, kinevezik generálisnak, felesküszik a császárnak, ígéri, hogy visszatéríti trónjához a magyarokat. De egyre lejjebb csúszik, nem nyer már csatákat, a császáriak sem veszik már komolyan. Erkölcsi züllésének mélypontja, amikor lelövi a megkötözött fogoly kuruc katonát, aki nem más, mint Tisza Gábor hajdani inasa, egyike a régi párbaj tanúinak. „Ő pedig legkisebb

¹ A nagy férfiaknak nagy hiúságai vannak.

Ocskay nagy férfi.

Következésképpen: Ocskay hiúsága nagy.

(A szövegben csonka szillogizmus van: a nagy premisszával igazoljuk a konklúziót.)

lelkiismeret-furdalást sem érzett ez emberölés miatt. Olybá vette azt, mintha egy dühödt farkast lőtt volna agyon.” (II/150.)

Végül a kurucok elfogják és lefejezik. Furcsa a regény befejezése: a kémnő, az árulásra csábító Ozmonda Ocskay sírján öngyilkos lesz, groteszk módon mégis csak létezik hűség az életben? (Rokon a két jellem: Ozmonda és Azraële. Ide vonhatjuk az orosz témájú regény, a *Szabadság a hó alatt* énekesnőjének, Zeneidának alakját. A dekabrista felkelés leverése után követi a herceget a száműzetésbe, ezt mondja: „Én nem voltam neki felesége, hogy nyomorúságában elválhassak tőle; én csak szeretője voltam, én nem hagyhatom el.” (238.)

A regény epilógusa így kezdődik:

„Heister szavának állt. Amivel fenyegetőzött, betölté. A kivégzett Ocskay László-ért lefejeztetett három kuruc vezért.

Erre aztán megint a kuruc vezér íteltette halálra a hét fogoly osztrák vezértisztet, köztük Ritschánt.

Lélekfájás ezekre az időkre visszagondolni!” (II/226.)

2.5. Hasonló lélekfájás a másik kuruc kori regény, *A lőcsei fehér asszony*, Korponayné Géczy Juliánna története, az egyik legolvasottabb, legnépszerűbb Jókai-regény. (1884–85-ben jelent meg könyv alakban). Erre a történetre is Thaly Kálmán hívta fel Jókai figyelmét, állítólag a regény címe is tőle származik. Jókai maga is bejárta a felvidéket, anyagot gyűjtött Lőcse városában is, látta a Korponayné ábrázoló falképet, elment a dobsinai jégbarlangba, Krasznahorka várába. Tapasztalatait nagyszerű leírásokká formálta a regényben (a sorozat 4. részében idézünk belőlük).

A „fehér asszony” Garamszeghi Géczy Zsigmond kuruc ezredes lánya, Korponay János kapitány felesége, és valószínűleg Andrássy Istvánnak, Lőcse kuruc városparancsnokának kedvese volt. Lőcse városát 1710. február 13-án játszották a labancok kezére, a regény szerint szövevényes árulás következtében. Korponayné Győrött kivégezték, ez történelmi tény.

Nagy kérdés, mi motiválja Korponayné, mi az oka annak, hogy hol a kurucoknak, hol a labancoknak szolgált ki adatokat. Az ok meglehetősen romantikusnak tűnik: Lőcse elárulásáért egyetlen fiának akar bárói rangot és birtokadományt kivívni. A tragédia az, hogy a gyermeket nagyapja neveli, alig látja az anyja, furcsa, dekadens teremtés: szüntelenül temetést játszik. Kivégzése előtt elhitetik Korponaynéval, hogy fia meghalt, ezért nyugodtan várja a halált: odaát találkozni fog fiával.

Azt írják az irodalomtudósok, hogy Jókai nem írt lélektani regényt. Erre a felületes állításra rácsófol a fehér asszony története is. (Nagy Miklós ezt írja: „kiábrándító, hogy meséje minden lényeges ponton a véletlenre épül.” *Jókai Mór*. Arcok és vallomások. Szépirodalmi K. 1975, 218.) Tulajdonképpen értelme és érzelmei irányítják, hol a számítás, hol a szeretet és a szerelem kerekedik felül; hol az érdek, hol a hangulat diktál. Izgalmas elemzési feladat lenne ezeket a váltásokat nyomon

követni, okait és motívumait feltárni. Végül érzelmei sodorják végveszélybe. Felkeresi apját és az apai házban nevelt gyermekét. Az apa öreg kuruc, nem nyugszik bele a majtényi fegyverletételbe és békekötésbe, irányítja a titkos szervezkedést. Ehhez a titkos mozgalomhoz csatlakozik Juliánna, járja az országot, leveleket hoz-visz az összeesküvőktől az összeesküvőkhöz, s ezeket a leveleket nem hajlandó kiadni a császárhű Pálffy Jánosnak. Nem árulja el a neveket, ez kivégzésének közvetlen oka: felségárulás. (Perének dokumentumai fennmaradtak.)

„Lélekfájás” valóban történelmünknek erre az évtizedére visszagondolni, a rengeteg vérvesztésre, pusztításra, árulásra. Különösen tragikus a bukás utáni szervezkedés, a gyülekezés a dobsinai jégbarlangban, végül a menekülés Lengyelországba – no meg a hazatérés, a kegyelemért és a birtokokért való könyörgés. A mai olvasó elképed: nem hasonló léggör uralkodott 1956 után? Árulások, idegen uralom kezdete. A titkos szervezkedések híre: márciusban újra kezdjük, Maléter sereget gyűjt a Bakonyban – pedig akkor már régen kivégezték. (A mai fiatalok azt sem tudják, ki volt Maléter – ez derült ki egy televíziós vetélkedőn.) Vajon van a szabadságharcoknak egy általános lélektanuk? 1849-ben is megisméltődtek az események: „versengő vezérek” civakodása (Arany kifejezése), muszkavezetők alattomos tevékenysége, kivégzések. Jókai erről nyíltan nem ír, áttételesen igen. Szomorú történelmi regényekben, talán okulásul a jövő nemzedékeknek.

„A kuruc korban játszódo regényeiben az árulás lélektanát igyekszik megérteni és ábrázolni. Nem is sikertelenül” – írja Szajbély Mihály (*Jókai Mór*, Kalligram K. 2010, 301.). Érdekes gondolatot vet fel Bori Imre: Jókait az értékváltás kérdése foglalkoztathatta két kuruc kori regényében (*Jókai és a századvég. A „vér” és „arany” témája Jókai műveiben. Az élő Jókai. Tanulmányok. Népművelési Propaganda Iroda, 1981, 89. – érdekes tanulmány Jókai nőszemélyeiről, kapitalizmusképeréről stb.*). Én az árulást nem századvégi értékvesztésnek, hanem tapasztalatból származó keserű élménynek gondolom, a felsoroltakon kívül sokkal több példát említhetnénk, Rideghváry Bencétől Severusig. A kuruc kori regények közelebb vannak a szabadságharchoz, mint a századvéghez.

2.6. A múlt szomorú, mégis ad Jókai némi reményt tudományos-fantasztikus művében, *A jövő század regényében*, amely – Szörényi László szavaival – „vegyíti a politikai-társadalmi utópia és a technikai anticipáció elemeit.” (Mítosz és utópia Jókainál. In: *„Multaddal valamit kezdeni”, Magvető K. 1989, 157.*) Érdekes – és talán szórakoztató – volna a diákokkal együtt kigyűjteni a történetből mindazokat a találmányokat és eseményeket, amelyek megvalósultak, – és természetesen azokat is, amelyek félig azonos módon, félig másképp történtek. A repülőgép megvalósult, igaz nem úgy, hogy hatalmas szárnyai csapkodnak, mint a madarakéi. Anyaga különleges: ichor nevű anyag ugyan nincsen, viszont Jókainak abban igaza volt, hogy előtérbe fog kerülni az anyagkutatás. Az orosz uralkodónő, Sasza asszony felforgatja a világot, az orosz demokrácia „sajátos”, ebben sok a fantázia, de abban nem, hogy az oroszoknak különleges a szerepük a 20. századi világtörténelemben. Azt viszont

nem láthatta előre Jókai, hogy 1952-ben Rákosi Mátyás uralkodott kis hazánkban, és nem Habsburg Árpád.

„Hajlottabb korában egyre jobban tartott egy elkövetkező nagy háborútól, amely Magyarországot is elsodorhatja, és megcsúfolhatja mindazon eszményeket, melyekben egész életében hitt” – írja Szörényi László (i. m. 139.). *A jövő század regénye* második része ez a nagy háború, melyet az oroszok ellen vívnak, melyben az oroszok jelentik a gonoszt. A kommunizmusban ez a regény tiltott olvasmány volt, 1948 után nem jelent meg, a kritikai kiadásban csak kis példányszámot engedélyeztek (Török Lajos: *A jövő emlékezete*. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán: „*Mester Jókai*” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció K. 2005, 117.).

A magyaroknak pedig van egy különleges államuk, neve *Otthon*. Tatrangi Dávid bölcsessége irányítja, ám az áruulás itt sem hiányzik: fő bizalmasa, Severus átpártol az oroszokhoz (!). A végső harcban azonban győzünk, győz az összetartás – nincsen már áruulás – és a technika, valamint az Ázsiában hagyott és fellelt rokonaink segítségével.

Érdekes feladat összegyűjteni Otthon állam jellemzőit, Jókai mindazt leírta, amit saját korában hiányolt, vagy amit jó tendenciának tartott. Csak néhány adatot említek: az Otthon „részvényekre alakult állam”; megszűnt a társadalmi különbség férj és nő között, a nő éppúgy választhat magának életpályát és hivatást, mint a férfi; a gyermeknevelést a nagyvárosokban gyermekkertek (Kindergarten, óvoda) vállalták el; a legdíszesebb paloták a főtanodák, könyvtárak, akadémiák, tanítóképezdék, egyetemek, politechnikumok, múzeumok, orvosi kollégiumok, kereskedelmi tanodák, ipariskolák, művészeti akadémiák; felnőtt férfiak járnak tanulni, mert mindenki érzi, hogy „az életfogytig tartó tanulás” szükséges; stb. stb.

Az arany ember után (1872) írta meg Jókai *A jövő század regényét*, a magánéleti utópia után a társadalmi utópiát. Nem is olyan meglepő az összefüggés, hiszen a szomorú, áruulásokkal teli történelmi regényekben a politikai áruulás mellett mindig ott lappang a magánéleti áruulás, minden mindennel összefügg.

Az ősidőkben nem ismerték az áruulás fogalmát az emberek, szavuk sem volt rá. A jövő harcainak lezárulása az áruulás megszűnését is jelenti: nem fog létezni többé, mint a történelem hajnalán. Úgy látszik – ez Jókai keserű tapasztalata – az emberi jellemhez és történelemhez hozzátartozik az áruulás. Az áruulás a Jókai-regényeken végigvonuló motívum (hasonlóan a megbékélést kereső sziget-motívumhoz, melyet szépen elemez Szajbély Mihály (i. m. 261 kk.).

„Örök tanulságul” miért ne lehetne a fiatalokkal elolvasatni ezeket a regényeket? Még olvasmányosak is, pergő párbeszédekkel, izgalmas fordulatokkal, tragikus sorsokkal, lélekrajzokkal. Jókai ismereteinek gazdagságán mindig elcsodálkozik az ember: ismerte a növény- és állatvilágot, az ásványokat, a tájakat, a modern nagyvárost, a bankügyleteket, a sokféle népet: szokásaikat, lelkületüket, beszédüket; miért ne ismerte volna a történelmet, miért ne ismerte volna az emberi lelket? Még egy tévhitet kell eloszlatnunk: az irodalomkritikusok és nyomukban a tankönyvek azt sulykolják, hogy Jókai lélekábrázolása egysíkú: fekete-fehér, démoni-angyali jellemei

---

vannak, jellemei nem fejlődnek, nem változnak. Ez az állítás egyszerűen nem igaz, meggyőzően cáfolják a török világ és a kuruc-labanc harcok szereplői. Sok szomorúság van ezekben a regényekben, de mégiscsak élünk.

Nagy Gáspár sorai kíváncsiak ide, a *Symphonia Ungarorum* 8., középponti versszaka:

„Helytállt és megmaradt
két iszonyú kő
örlető malomkő
két ágyúgolyó közt
két fene pogány közt
száz hűtlenség közt
ezer árulás után
megállt és megmaradt.”